

ЗАЛУЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ АГІТАТОРІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В УСНІЙ І КІНОФОТОПРОПАГАНДІ (1942–1944 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити процес залучення пропагандистів із середовища примусових працівників, радянських військовополонених, штатних службовців окупаційного апарату та спроби їх використання нацистською владою шляхом усної агітації серед населення, створення пропагандистських фото- й кіноматеріалів за їх допомогою. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, антропоцентризму. Для висвітлення проблеми застосовано методи історіографічного аналізу, історико-генетичний і проблемно-хронологічний. **Наукова новизна.** На основі неопублікованих документів Галузевого архіву Служби безпеки України, повідомлень окупаційної преси проаналізовано залучення, підготовку та ефективність використання агітаторів в усній пропаганді в період вербувальних кампаній із набору робочої сили до Третього Райху. Уперше детально висвітлено хід організації та перебіг «екскурсій» (як форми пропаганди) для населення з України до «гітлерівської Європи» впродовж 1943 р., визначено й коротко охарактеризовано склад учасників таких вояжів. Розкрито мету, механізм підготовки пропагандистських фото- та кіноматеріалів нацистськими спецслужбами, внесок в їх створення безпосередніх учасників із Миколаївщини та інших окупованих регіонів СРСР упродовж 1943–1944 рр. Уводиться в науковий обіг фото М.Ползунова – бургомістра Миколаєва, голови спеціальної групи екскурсантів. **Висновки.** Нацистське керівництво мало далекосяжні наміри з ідеологічної обробки та використання пропагандистів із середовища лояльних до «нових визволителів» категорій населення. Про це свідчить докладання чималих зусиль і ресурсів для створення спеціальних таборів із підготовки агітаторів, проведення екскурсії для ретельно відібраних учасників з окупованої частини СРСР містами Європи, розробка масштабних маніпуляцій за їх участі зі створенням фото- та кіноматеріалів під контролем спецслужб Третього Райху. Такі пропагандистські заходи мали певний вплив на частину населення під час вербувальних кампаній із набору робочої сили до Німеччини в період 1942 – початку 1943 рр. та позначилися на лояльному ставленні окремих мешканців до окупаційної адміністрації. Вони були розраховані на довгострокову перспективу за умови продовження бойових дій, проте вигнання нацистських загарбників з України й капітуляція Німеччини у Другій світовій війні унеможливили повну реалізацію таких планів.

Ключові слова: Третій Райх, Миколаївщина, усна агітація, кінофотопропаганда, примусові працівники, військовополонені.

Відкриття доступу до документів репресивних органів комуністичного режиму та опрацювання недоступного раніше комплексу матеріалів з архівів Служби безпеки України дозволяє з новим імпульсом досліджувати

маловідомі аспекти Другої світової війни періоду окупації, у тому числі різні способи проведення нацистської пропаганди, ідеологічну підготовку та залучення місцевого населення для її поширення на захоплених Третім Райхом українських землях.

Вітчизняні дослідники напрацювали значний науковий доробок, що висвітлює джерельну базу, регіональну специфіку та різні форми впливу масштабної німецької пропаганди як зі встановлення «нового порядку» загалом, так і під час вербувальних кампаній із вивезення населення України на примусову працю до Німеччини в період 1941–1944 рр. зокрема. Здебільшого в полі зору фахівців перебувала окупаційна преса, радіо, кіно, фотоматеріали, плакати, листування примусових працівників тощо. Так, привертають увагу праці С.Гальчака¹, Д.Титаренка², М.Михайлюк³, В.Чернявського⁴, В.Лахно⁵, Н.Гандрабури⁶, О.Тішина⁷, О.Маєвського⁸. Лише окремі автори вивчали підготовку та використання військовополонених в агітаційній діяльності німецьких загарбників⁹. Серед праць іноземних дослідників, які студіювали різні аспекти створення й поширення нацистської пропаганди, її вплив як на населення Третього Райху, так і на мешканців окупованих «східних територій», можна виокремити розвідки С.Чуєва¹⁰, О.Окорокова¹¹, Е.Родса¹², І.Петрова¹³, Б.Древняка¹⁴.

¹ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.

² Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С.165–171.

³ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху // Сторінки воєнної історії України. – Вип.11. – К., 2008. – С.139–147.

⁴ Чернявський В. Окупаційна періодика як інструмент вербувальної кампанії по набору робочої сили для Третього рейху на Півдні України в 1942–1943 рр. // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2010. – С.21–24.

⁵ Лахно В. Агітація добровольців на роботи до Третього рейху: реалії Полтавщини [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/761-vitalakhno-ahitatsiya-dobrovoltziv-na-roboty-do-tretoh-reykhu-realiyi-poltavshchyny>

⁶ Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.38. – Запоріжжя, 2014. – С.338–342.

⁷ Тішин О.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність німецької окупаційної адміністрації на території південно-східних областей України // Там само. – Вип.42. – Запоріжжя, 2015. – С.137–143.

⁸ Маєвський О. Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України // Український історичний збірник. – Вип.18. – К., 2015. – С.223–242; Його ж. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. – К., 2018. – 268 с.

⁹ Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных восточных областей // Військовий полон та інтернування: 1939–1956: Погляд через 60 років: Мат. міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С.96–104.

¹⁰ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – Санкт-Петербург; Москва, 2003. – 447 с.

¹¹ Окороков А. Особый фронт: Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. – Москва, 2007. – 294 с.

¹² Родс Э. Пропаганда: Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945. – Москва, 2008. – 312 с.

¹³ Петров И. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учреждение «Винета» и нацистская радиопропаганда против СССР // Неприкосновенный запас. – 2016. – №4 (108) [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischeyz-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenie-vineta-pr.html>

¹⁴ Древняк Б. Кинематограф Третьего рейха. – Москва, 2019. – 525 с.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що донині маловивченим питанням залишається використання пропагандистів в усній агітації та їх вплив на вербувальні кампанії в Україні з набору робочої сили до Німеччини. Автор ставить за мету дослідити залучення таких «агентів впливу» з середовища примусових працівників, радянських військовополонених, штатних співробітників окупаційного апарату, а в окремих випадках і спеціальної ідеологічної підготовки, та спроби їх використання нацистською владою шляхом усної агітації серед населення, створення пропагандистських фото- та кіноматеріалів.

Вербувальні кампанії з набору робочої сили до Третього Райху на території генеральної округи Миколаїв у період весни – літа 1942 р. супроводжувалися масовими відозвами та розпорядженнями окупаційних органів влади, демонстрацією коротких кінофільмів, поширенням різноманітних листівок, газет, брошур із текстовими й ілюстративними наочними матеріалами. Така інформація відображала умови життя та роботи як німецьких, так і «перспективи» для працівників «зі Сходу».

Певне оновлення агітаційної тактики спостерігалось з осені 1942 р. із залученням необхідних кадрів із середовища примусових працівників, котрі добровільно виїхали на роботу в період весняних наборів. Так, 21 жовтня 1942 р. на першій шпальті газети «Українська думка» було вміщено повідомлення про результати зустрічі з прибулими «остарбайтерами», яка відбулася за три дні до того у центрі Миколаєва на Базарній площі. У матеріалі зазначалося, що на цей захід, де були присутніми чимало місцевих мешканців, приїхали три дівчини та молодий хлопець. Вони із завзяттям розповідали про роботу в Німеччині, відповідали на запитання аудиторії, котра зацікавлено і жваво реагувала на виступи промовців¹⁵. Важливість поширення інформації про такі масові заходи підтверджується й тим, що повідомлення про них розміщувалися не наприкінці газети в розділі «Оголошення», а на перших шпальтах, де переважно друкувалися тексти виступів, офіційна інформація, звіти про міжнародні події тощо.

У цей час до райхскомісаріату Україна приїздили великі групи пропагандистів. Так, у середині жовтня 1942 р. під патронатом райхсміністерства у справах окупованих східних територій (Східне міністерство) до Рівного з Франкена, Нюрнберга, Ансбаха й Ротенберга прибув 21 український делегат. Після проведення кількатижневої агітації серед місцевого населення вони мали повернутися в Німеччину¹⁶. Подія активно висвітлювалася в періодиці. У великій, на майже цілу шпальту, статті в миколаївській «Українській думці» у формі інтерв'ю гості розповідали про гарні умови праці та побуту робітників з України, наявність лікарської опіки над ними, клубів самодіяльності, спростовували радянські «чутки» про «рабські умови». Кореспонденти акцентували увагу на добротному одязі, в якому приїжджі нагадували

¹⁵ Українці оповідають про Німеччину // Українська думка. – 1942. – 21 жовтня. – Ч.84 (112). – С.1.

¹⁶ Українські робітники з Німеччини відвідають Україну // Там само. – 1942. – 17 жовтня. – Ч.83 (111). – С.4.

європейців. Серед згаданої групи агітаторів були Орест Пилипович, Ліда Грицяна (Дніпропетровськ), Михайло Туник (Харків), Андрій Сангоф (Дніпропетровськ), Галина Вакерина, Лара Іванова, Надія Шумейко, учителька Синельникова (Дніпропетровськ), Марія Єременко (Стрий) та ін. Наприклад, племінник письменника П.Пилиповича Орест розповів журналістам, що спочатку був електриком на машинобудівному заводі в Нюрнбергу. Згодом вивчив мову, став перекладачем і помічником коменданта табору. Він радів, що жив у «культурній країні» та користувався її духовними надбаннями. Повідомив, що німецька організація «Сила через радість» улаштовує для українських працівників концерти, циркові вистави, екскурсії для огляду історичних пам'яток та ін. Учителька Синельникова розповіла, що вона добровільно виїхала до Німеччини, де працювала комендантом робітничого табору, в якому мешкали 180 осіб обох статей. Вона повідомила, що окрім екскурсій середмістям, відвідування концертів і кінотеатрів, у таборі діяли ще й власні гуртки самодіяльності: танцювальний, співочий, фізкультурний (об'єднували до 100 активістів). Кожного тижня мешканці отримувати часопис «Українець»¹⁷.

Частина примусових працівників до пропагандистської роботи було залучено після «спілкування» з представниками поліції безпеки та СД. Так, Андрій Огородников 26 березня 1942 р. за мобілізацією виїхав у Кенігсберг на суднобудівний завод «Шихау». Пропрацювавши декілька місяців слюсарем, через хворобу шлунку був звільнений. Повернувшись у червні 1942 р. до Миколаєва, близько трьох місяців був без роботи, займався спекуляцією на базарі¹⁸. У листопаді 1942 р. його викликали до управління поліції безпеки та СД Миколаєва, де повідомили, що незабаром проводитимуться загальноміські заходи, присвячені відправці людей до Німеччини, і він має там виступити, вихваляючи життя «східних працівників»¹⁹. На організованих окупаційною владою багатолюдних зборах А.Огородников справді виголосив промову, де поділився своїми враженнями від роботи в далекій країні, розповів про красу й заможність німецьких міст, високотехнологічний виробничий процес, культурні умови життя та праці тощо²⁰. Мітинг, яким керував невідомий офіцер, відбувався на базарі за присутності не менше 1 тис. місцевих мешканців. Серед доповідачів були також представники відділу пропаганди гебітскомісаріату²¹. Лікар-хірург Нестеренко виголосив промову про щасливе життя населення в Німеччині²².

Після цього А.Огородникова викликали до відділу пропаганди й агітації, що знаходився на вул. Глазенапівській у колишній будівлі миколаївського управління НКВС. Із ним розмовляв керівник відділу німець Гіммель,

¹⁷ Зустріч з українськими робітниками в Райху, які приїхали в Україну // Там само. – 1942. – 21 жовтня. – Ч.84 (112). – С.2.

¹⁸ Сектор архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Миколаївській обл. (далі – САЗ УСБУ в Миколаївській обл.). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.13871-с. – Арк.7 зв.; 35.

¹⁹ Там само. – Арк.14.

²⁰ Там само. – Арк.8, 14 зв.

²¹ Там само. – Арк.15.

²² Там само. – Арк.18.

котрий заявив: «Ви були в Німеччині й самі бачили гарне життя німецького народу. Крім того, я чув ваш виступ на мітингу. Ви нам можете дуже допомогти, якщо підете до нас на роботу агітатором». Гіммель видав А.Огородникову письмове направлення до шефа міської біржі праці Доміна²³, який призначив його на посаду пропагандиста у збірний пункт, звідки мешканців Миколаївщини після медичного огляду відправляли на примусову працю в Райх²⁴. У цілому завдання зводилося до нівелювання у виступах пригніченого настрою тих, хто не хотів вирушати до Німеччини.

Прибувши в табір приблизно у грудні 1942 р., А.Огородников виступив на мітингу перед громадянами, яких мали відправляти в Німеччину. Організував захід відділ пропаганди із залученням спеціальної агітмашини та штатних працівників²⁵. У своїй промові він закликав не сумувати, а сміливо їхати й чесно працювати на користь німецької влади та армії²⁶. Упродовж двох тижнів А.Огородников не тільки виступав на загальних зборах, але й відповідав у таборі за порядок, організував танці під баян, відстежував настрої громадян, пояснював кожному окремо про умови життя в Райху, переконував не боятися та їхати з бажанням²⁷.

Оскільки плани нацистської Німеччини щодо захоплення «східних територій», подальшої експлуатації людських, природних і матеріальних ресурсів були далекоглядними, то й система пропаганди відзначалася продуманістю, багатовекторністю. Для максимального впливу на населення очолюване А.Розенбергом Східне міністерство в 1942 р. розпочало підготовку власних пропагандистів. Вишкіл відбувався у збірному таборі в польському Кельце, навчальних таборах у Вустрау, Циттенгорсті, Вутзеці. Потенційних агітаторів підбирали серед радянських військовополонених і «східних працівників», котрі мали середню або вищу освіту²⁸.

Організований райхсміністерством пропаганди вільний табір у Вустрау (біля м. Нойруппін) згодом, у 1942 р., був переданий відомству А.Розенберга. По суті окреме містечко (двадцять три бараки) мало свою котельню, пральню, типографію, де друкувався антирадянський журнал «Наші дні» (орган табірної адміністрації)²⁹. У Вустрау навчалися колишні військовополонені з Миколаївщини – Я.Деребуха, К.Шпак³⁰, Одеси – П.Пестун³¹, Кіровоградщини – Г.Козуб³², Запоріжжя – М.Заїченко³³ та ін. Я.Деребуха, К.Шпак, М.Заїченко опинилися тут орієнтовно у вересні 1942 р.³⁴, а Г.Козуб – у січні 1943 р.³⁵

²³ Там само. – Арк.9 зв.; 16.

²⁴ Там само. – Арк.15.

²⁵ Там само. – Арк.10 зв., 15.

²⁶ Там само. – Арк.15 зв.

²⁷ Там само. – Арк.15 зв.; 21.

²⁸ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – С.230–232.

²⁹ Там же. – С.232–236.

³⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.11813-с. – Арк.43.

³¹ Там само. – Арк.70.

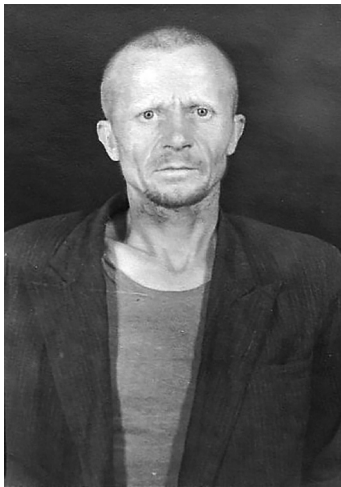
³² Там само. – Арк.53.

³³ Там само. – Арк.59.

³⁴ Там само. – Арк.35, 59.

³⁵ Там само. – Арк.9.

Спочатку відібраних у таборах військовополонених, що розміщувалися на території України, кандидатів направляли до збірного пункту в м. Кельце. Через декілька днів після прибуття їх викликали на бесіду, цікавилися деталями біографії, освітою, попереднім місцем служби, наявністю військового звання, датою потрапляння в полон, партійністю та ін. Згодом близько 300 військовополонених із групи, в якій перебували Я.Деребуха, К.Шпак та М.Заїченко, вишикували й оголосили, що їх направляють у табір Вустрау, де звільнять із полону. Наступного дня до 150 осіб вирушили за вказаним маршрутом. Іншу партію відправили через деякий час. До місця призначення добрались наприкінці вересня 1942 р. Як з'ясувалося, табір у Вустрау був спеціальним центром підготовки пропагандистів Східного міністерства. Він складався з двох відділень: табір №3 і «вільний табір». Після прибуття всіх потенційних кандидатів поділили за національною ознакою. Українців і вихідців із Кавказу залишили, а білорусів та росіян перемістили до с. Вутзец за 2–3 км від Вустрау³⁶.

Я.Деребуха

За словами Я.Деребухи, школа пропагандистів знаходилася на відстані 40–50 км від Берліна та складалася з двох відділень. На території першого було чотири бараки (три житлових і навчальний). Після півторамісячного перебування там потенційних кандидатів перевели до так званого «вільного табору», де вони вже отримували краще харчування, причому ніякої охорони не було³⁷. На території розміщувалися вісімнадцять житлових бараків і різні адміністративні споруди: їдальня, навчальний корпус та ін.³⁸ У вільному таборі курсантів розподілили на групи, заняття з якими проводились окремо³⁹. Майбутнім пропагандистам викладали курси «Що таке націонал-соціалізм», «Державний устрій Німеччини», «Історія України та її кордони», «Історичні постаті Скоропадського та Мазепи». Лектори висвітлювали злочини комуністичної системи у СРСР, важке життя робітників за радянської влади тощо. Лекції й доповіді читали старші груп, а також спеціальні лектори Східного міністерства з Берліна. Окрім цього у процесі навчання було створено групу для підготовки п'ятнадцятьох перекладачів⁴⁰.

Навчання у школі тривало 3–4 місяці. Перед випуском курсантам видавали білизну, цивільні костюми, пальта, капелюхи та організовували групові екскурсії Німеччиною для знайомства з побутом, технікою, культурою місцевого населення. Так, пропагандисти відвідали Берлін, Дессау, Магдебург,

³⁶ Там само. – Арк.59–60.

³⁷ Там само. – Арк.39, 42.

³⁸ Там само. – Арк.43.

³⁹ Там само. – Арк.39, 42.

⁴⁰ Там само. – Арк.61.

де побачили метро, музеї, цукрові заводи, різноманітні магазини, ресторани, зоопарки та ін. Окремі маршрути пролягали через приватні маєтки, де знайомилися з особливостями індивідуального сільського господарства. Під час цих подорожей групи супроводжував представник Східного міністерства. Отримані враження та інформацію пропагандисти мали використовувати для практичної роботи на окупованій нацистами території України.

У березні 1943 р. з Вустрау в Україну відправили першу партію пропагандистів у кількості 40 осіб, у травні – ще 23, які мали здійснювати практичну діяльність⁴¹. На окупованих радянських територіях випускників використовували на адміністративних посадах, у поліції, німецьких органах самоуправління, відділах пропаганди та агітації, у таборах для «східних працівників». Пропагандисти за завданням профільних відділів виступали з антирадянськими і прони́мецькими доповідями по селах, у кінотеатрах, на підприємствах, різноманітних мітингах⁴². Наприклад, Петро Пестун проводив відповідну агітацію у селах Новоушицького (генеральна округа Волинь-Поділля), а Гаврило Козуб – Хмелівського й Маловисківського (генеральна округа Миколаїв) районів. Вони поширювали серед населення антирадянську літературу, виступали з доповідями, вихваляли нацистський лад тощо⁴³.

Ефективність таких агітаторів була різною. Наприклад, не всі випускники школи пропагандистів завзято виконували покладені на них обов'язки. Дехто використав можливість навчання лише для того, щоб повернутися до своїх рідних. Так, Яків Деревуха й Кіндрат Шпак після завершення підготовки у Вустрау у червні 1943 р. у складі групи (12–14 осіб) отримали призначення до генеральної округи Миколаїв. У Миколаєві Я.Деревуху відрядили у с. Бобринець для роботи за спеціальністю ветфельдшера, а К.Шпака – до Вознесенська. Але вони переправилися через р. Південний Буг і повернулися до своїх родин у Доманівський район (Трансністрія). Пропагандистською роботою не займалися⁴⁴.

На курси пропагандистів також активно залучалися слухачі з середовища примусових працівників. Спеціальний табір для їх підготовки було створено у середині 1943 р. в районі Берлін-Рулебен, звідки з часом його перевели в район Шпандау-Вест. Працівники «зі Сходу» проходили там короткотермінове, упродовж двох – трьох тижнів, навчання. Згодом їх відправляли на окуповані території, де вони під виглядом робітників, які приїхали у відпустку, мали вести відповідну роботу серед місцевого населення⁴⁵. Відомо, що у вересні 1943 р. на Миколаївщину для проведення агітації з берлінської школи пропагандистів приїздили дівчата Ольга, Анна (місцева уродженка), Євгенія, Марія⁴⁶. Іван Вересов спочатку був простим робітником в одному з

⁴¹ Там само. – Арк.62.

⁴² Там само. – Арк.128.

⁴³ Там само. – Арк.70 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.25.

⁴⁵ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – С.238–239.

⁴⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.261.

таборів, а згодом його призначили «російським» комендантом цього табору. У кінці 1943 р. він пройшов курси пропагандистів у Берліні, а потім близько двох місяців на Миколаївщині агітував людей записуватися на роботу до Німеччини⁴⁷.

Малодослідженою залишається така форма пропаганди, як організація впродовж 1942–1943 рр. екскурсій для мешканців України до окупованої німцями Європи та участь у створенні нацистських пропагандистських фото- й кіноматеріалів. Кандидатів для поїздок набирали з антирадянськи налаштованих працівників адміністративних органів. Після повернення вони мали активно здійснювати комплексну пронимецьку пропаганду як штатні або позаштатні кадри місцевих відділів пропаганди, а також проводити її серед широких верств населення шляхом підготовки доповідей, тематичних брошур, перебуваючи безпосередньо на своїх посадах у різноманітних окупаційних структурах. Така агітація спрямовувалася на виконання широкого спектра завдань: формування лояльного ставлення мешканців «східних територій» до німецьких «визволителів» і, відповідно, послаблення будь-якого організованого спротиву «новому порядку»; сприяння процесу мобілізації населення на роботу до Третього Райху, нівелювання антинімецьких настроїв у середовищі «остарбайтерів», які вже перебували на збірних пунктах для відправки чи безпосередньо у трудових таборах, працюючи на німецьку економіку.

Екскурсії тривали два – три тижні. Починались вони з Берліна, а потім продовжувались іншими містами Німеччини чи окупованої Європи. Їх учасники знайомилися з економічним, культурним життям, історико-архітектурною спадщиною. Екскурсантів супроводжували вповноважені особи від гестапо разом із представниками центральних відділів пропаганди, які здійснювали фото- та кінозйомку таких поїздок, що використовувалося для створення відповідних пропагандистських матеріалів, тематичних брошур, листівок, призначених для поширення серед населення окупованих «східних територій».

Авторові цієї статті вдалося віднайти цікаві джерела, що детально розкривають мету й механізм підготовки таких пропагандистських матеріалів, внесок в їх створення безпосередніх учасників із Миколаївщини та інших областей окупованої України впродовж 1943–1944 рр. Відомо, що перша подібна екскурсія у складі 20 осіб із Миколаєва, а також інших регіонів, відвідувала Берлін і подорожувала багатьма містами Німеччини в 1942 р. Її супроводжував перекладач генерал-комісаріату німець Ніче⁴⁸. Одним із делегатів у 1942 р. був завідувач відділу просвіти при Миколаївській міській управі⁴⁹, редактор газети «Українська думка»⁵⁰ Григорій Кокот. На початку 1943 р. німецька влада організувала ще декілька таких пропагандистських поїздок.

⁴⁷ Там само. – Арк.217.

⁴⁸ Там само. – Арк.169.

⁴⁹ Там само. – Арк.223.

⁵⁰ Першим редактором видання був член ОУН(м) Василь Баранецький (до його арешту 10–11 грудня 1941 р.). 13 грудня 1941 р. редакцію очолив Г.Кокот, який відповідав за підготовку та випуск газети до 7 березня 1942 р.

Серед їх учасників були люди різних професій, у тому числі юристи, лікарі, педагоги та ін.

Після успішної практики відділ пропаганди генерал-комісаріату у травні 1943 р. запланував наступну подорож до Німеччини, в якій мали взяти участь М.Ползунов, А.Іваненко, Г.Кокот, А.Шестаков, Н.Пелипюк. Проте в останній момент у складі групи відбулися зміни: замість Г.Кокота до списку включили В.Гулькевича⁵¹. Нижче наведемо деяку інформацію про цих людей.

Ползунов Микола Васильович – міський голова (бургомістр) Миколаєва в 1942–1944 рр., очолював екскурсантів. За національністю росіянин, вільно володів німецькою мовою. До війни працював у місті головним інженером-будівельником⁵². 25 серпня 1942 р. міський комісар доктор Отто призначив М.Ползунова на посаду голови міської управи (перебував на ній до 13 березня 1944 р.), а генеральним секретарем став німець (фольксдойче) Матео Теодорович Буюклі, який із перших днів окупації Миколаєва й до грудня 1941 р. був офіційним співробітником поліції безпеки та СД. Причому обидва фактично виконували свої обов'язки ще з грудня 1941 р.⁵³, після арешту бургомистра Ореста Масікевича (член ОУН(м), учасник Буковинського куреня).

М.Ползунов

Гулькевич Володимир Леонідович – начальник поліцейського відділу Миколаївської міської управи, агент «абверштелле півдня України». У 1931 р. трійка при колегії ОДПУ засудила його до 5 років виправно-трудових таборів. Із заслання звільнився в 1934 р.⁵⁴ До початку війни працював інженером-конструктором на Нижньотагільському вагоноремонтному заводі. У 1937–1938 рр. повернувся до Миколаєва. Приятелював із міським головою М.Ползуновим.

Шестаков Анатолій Якович – представник відділу пропаганди генерал-комісаріату. За національністю росіянин, уродженець Свердловська. За фахом фотомонтажер, бібліограф, історик. У 1925–1927 рр. працював у центральній бібліотеці ім. В.Белінського в рідному місті. Упродовж 1927–1929 рр. – бібліотекар Свердловського гірничого інституту. У 1933 р. переїхав до Сімферополя. Мешкав у свого дядька І.Шестакова, котрий на той час був завідувачем метеорологічної станції, що знаходилася за 7 км від міста. Із 1933 по 1941 рр. працював у Сімферополі завідувачем бібліотеки ім. Л.Толстого, науковим співробітником Центрального архівного управління Кримської АРСР, архіву Центрального статистичного управління Кримської

⁵¹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.73–74.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.208.

⁵³ Міська хроніка // Українська думка. – 1942. – 5 вересня. – Ч.71 (99). – С.4.

⁵⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.1.

АРСР, фотомонтажером з оформлення музеїв, педагогічного та сільськогосподарського інститутів. Також упродовж зазначеного періоду був фотомонтажером з оформлення шкіл і санаторіїв в Євпаторії, Саках. Із липня 1941 р. боець комендантського взводу 156-ї стрілецької дивізії 51-ї армії⁵⁵. 29 вересня того року в районі Армянська потрапив у полон. У складі великої колони військовополонених прибув до Миколаєва, опинився в таборі «за Інгульським мостом»⁵⁶, де пробув із середини жовтня до 25 листопада 1941 р. Указавши, що він «українець», був звільнений⁵⁷. На початку травня 1943 р. працював у відділі пропаганди генерал-комісаріату: виготовляв наочну агітацію з рекламою міст, сіл, автодоріг, технічного обладнання фабрик, заводів, сільського господарства та ін. За рекомендацією заступника начальника відділу німця Ніче та інженера будівельного відділу німця Фрая включений до складу делегації⁵⁸.

Іншими учасниками групи був старший агроном земельного відділу міської управи Андрій Іванович Іваненко та сімнадцятирічна працівниця міської бібліотеки Наталія Пелипюк⁵⁹. Відомо, що її старша сестра станом на 1942 р. завідувала читальною залом у центральній бібліотеці Миколаєва⁶⁰.

Екскурсію було заплановано на червень – липень 1943 р. Проте несподівано члени групи дізналися, що вони мають виїхати з Миколаєва вже 19 травня. Напередодні, тобто 18 травня, Ніче викликав усіх делегатів до свого кабінету у відділі пропаганди генерал-комісаріату й пояснив мету та завдання екскурсії. Зокрема він повідомив, що після ознайомлення з культурним і соціально-економічним життям у Німеччині всі, повернувшись додому, займатимуться пропагандистською роботою⁶¹. А.Шестаков, наприклад, мав отримати штатну посаду пропагандиста з відповідним підвищенням зарплатні⁶².

Старшим групи було призначено міського голову М.Ползунова, оскільки він вільно володів німецькою мовою. Під час інструктажу Ніче розповів присутнім про добре життя й високу культуру населення Німеччини порівняно з Україною⁶³. Від М.Ползунова учасники поїздки дізналися, що відбудеться ознайомлення не тільки з побутом німців, а й з умовами життя «східних працівників»⁶⁴.

Наступного дня вранці всі майбутні екскурсанти у супроводі Ніче з'явилися в гебітскомісаріат Миколаєва, де їм видали дозвіл на проїзд за маршрутом Миколаїв – Мінськ – Ковель – Варшава – Познань – Берлін. Документи забрав старший групи М.Ползунов. Крім того, усім вручили

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.159–160.

⁵⁶ Ідеться про шталаг-364, який функціонував упродовж 1941–1944 рр.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.161–162.

⁵⁸ Там само. – Арк.167–168.

⁵⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.74. За іншими даними, її прізвище – Пилипенко (див.: Там само. – Спр.6919. – Арк.50, 52).

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.168.

⁶¹ Там само. – Арк.169.

⁶² Там само. – Арк.213.

⁶³ Там само. – Арк.169.

⁶⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.157.

банківські чеки (100 марок на кожную особу). Продукти взяли з квартири учасниці поїздки Н.Пелишук.

Увечері 19 травня 1943 р. з пасажирського залізничного вокзалу Миколаєва група вирушила до Німеччини. За кілька днів доїхали до Мінська. На вокзалі всю компанію зустрів представник гестапо й розмістив у гуртожитку навпроти Будинку уряду, де вони мешкали у двох кімнатах на другому поверсі близько двох із половиною тижнів.

Тривала затримка в Мінську відбулася через очікування на приїзд екскурсантів з інших міст окупованої частини СРСР. Коли нарешті всі зібралися, учасників поїздки використали для зйомки пропагандистського фільму – вони грали роль візитерів, котрі нібито прибули з різних підконтрольних німцям куточків країни на територію Білорусії для огляду створених окупантами зразкових господарств⁶⁵. Фільмування відбувалося за 15–20 км від Мінська, у колишньому радгоспі, господарем якого тепер був німецький офіцер. У зйомці кінострічки брала участь уся миколаївська делегація, а також новоприбулі Микола Чижевський (мешканець Сімферополя, педагог, художник, працював пропагандистом), Дмитро Близников (до війни співробітник Алупкінського палацу-музею, за нацистської окупації обіймав посаду начальника поліції в Алушці, а напередодні від'їзду до Німеччини – помічник директора Алупкінського палацу-музею), Іван Зеленський (професор історії та географії з Дніпропетровська), В'ячеслав Кравцов (директор будівельного технікуму у Вінниці)⁶⁶, Степан Ксеншин (голова сільгоспідприємства з Вінниччини)⁶⁷.

За політичними поглядами зібрана група виявилася доволі неоднорідною. Під час однієї з розмов у готелі Мінська Д.Близников і М.Чижевський вихваляли російський самодержавний шовінізм та політику імператорського уряду, негативно висловлювалися про український націоналізм, який, на їхню думку, заважав росіянам спокійно жити. Натомість І.Зеленський і старший агроном із Миколаєва захищали погляди українських націоналістів, доводили, що в минулому Росія колонізувала Україну, пригноблювала український народ. За їхнім твердженням, таку політику Москва проводила й «нині». Зокрема професор І.Зеленський заявляв: «Як і раніше царський уряд усе вивозив з України до Росії, так і тепер СРСР усі багатства відправляє до Москви тільки для росіян, а український народ змушує голодувати й відчувати в усьому потребу». На його думку, Україна могла б обійтися без допомоги Москви, натомість остання проіснувати без України – ні⁶⁸.

Уже в Мінську оголосили мету та маршрут екскурсії. У фільмі передбачалося висвітлити рівень життя в Німеччині, Франції, Голландії, Бельгії, Італії, на Балканах. Усі учасники зйомок мали бути свідками, що фільм стане справжнім, а не створеним десь на кінофабриці, і що на плівку фіксуватимуться реалії життя мешканців указаних країн. Згодом

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.169–170.

⁶⁶ Там само. – Арк.171.

⁶⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.75.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.173–174.

кінострічку передбачалося демонструвати на окупованих територіях України й Росії, а її учасники перед прем'єрним показом мали виступити з промовами та підтвердити, що все відображене у фільмі вони бачили на власні очі.

Усю організаційну роботу здійснював відділ пропаганди при СД. Автором ідеї фільму був співробітник берлінського відділу нацистської служби безпеки капітан Екк⁶⁹. Після приїзду делегатів до Мінська він в окремому кабінеті місцевого гестапо представив усіх прибулих якомусь керівникові, той пояснив, що група прибула на екскурсію не на 2–3 тижні, як планувалося раніше, а на значно довший період. У Білорусії всі братимуть участь у підготовці пропагандистського фільму, а потім переїдуть із цією ж метою до Німеччини, познайомляться з колишнім чільним радянським підпільником І.Ковальовим.

Озвучування кінострічки відбувалося в тому самому колгоспі, де відбувалися зйомки⁷⁰. Текст до картини писав згаданий Екк разом з іншим офіцером-гестапівцем. Усі дійові особи спілкувалися російською мовою. Зміст фільму мав суто агітаційний характер, демонстрував глядачам нібито «справжнє» економічне життя, культуру й переваги «нових нацистських порядків» на теренах, якими заволоділа Німеччина.

Згодом один з офіцерів гестапо повідомив екскурсантам, що роботу в Мінську завершено й наступного дня вони їдуть до Берліна. Перед від'їздом Екк пояснив маршрут і порядок наступної участі у зйомках на території Німеччини та в містах Європи⁷¹. Капітан Екк та кінооператори попрямували до столиці Райху на автомашинах окремо від інших учасників поїздки⁷².

Група екскурсантів у повному складі виїхала з Мінська в першій половині червня 1943 р. у супроводі співробітника берлінського гестапо⁷³. Кожному учасникові видали в дорогу по декілька антирадянських та антиєврейських журналів і брошур російською мовою, у тому числі «Сигнал», «Я господар на своїй землі», «Смоленські протоколи», листівки про землю та газети з повідомленнями німецького верховного головнокомандування, що видавалися у Смоленську⁷⁴. Крім того, керівник делегації М.Ползунов виділив по 20 марок на особу. На залізничних станціях подорожні отримували необхідне харчування безкоштовно.

До Берліна група їхала залізницею за маршрутом Мінськ – Барановичі – Брест – Ковель – Варшава – Познань і прибула в місце призначення приблизно 18 червня 1943 р. Гестапівець, який супроводжував екскурсантів, розмістив усіх у двоповерховій цегляній будівлі на Лінієнштрассе, яка виявилася колишньою єврейською синагогою⁷⁵.

⁶⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.74–75.

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.171.

⁷¹ Там само. – Арк.172.

⁷² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.76.

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.183.

⁷⁴ Там само. – Арк.172–173.

⁷⁵ Там само. – Арк.183.

У Берліні до групи долучився Іван Ковальов⁷⁶. Це надзвичайно цікавий і контраверсійний факт, оскільки за офіційною версією донині вважається, що після арешту та розстрілу багатьох учасників мінського підпілля один із його організаторів І.Ковальов також був страчений поліцією безпеки та СД у 1943 р. Для вивчення обставин його підпільної роботи й загибелі ЦК Компартії Білорусії створював чотири спеціальних комісії. Зрештою остання з них дійшла висновку, що І.Ковальова все ж таки не було в Берліні⁷⁷. Проте, згідно з віднайденою інформацією, А.Шестаков уперше зустрівся з І.Ковальовим саме у столиці Райху, у гуртожитку гестапо на Лінієнштрассе, приблизно у червні 1943 р., коли останній повернувся із Зальцбургга та був включений до групи екскурсантів за направленням берлінського гестапо⁷⁸.

У приватних розмовах І.Ковальов розповідав усім екскурсантам про свою підпільну діяльність у Мінську, але найбільше деталями власної біографії ділився з В.Кравцовим і А.Шестаковим. У цих бесідах з'ясувалося, що до війни І.Ковальов обіймав посаду секретаря райкому партії. Під час нацистської окупації йому доручили створити конспіративну організацію, роботу якої він налагодив доволі успішно. До складу підпільного комітету ввійшли п'ятеро осіб, причому кожен відповідав за свою ділянку⁷⁹. Утім один із них виявився зрадником і викрив організацію. Зі слів І.Ковальова це нібито був очільник бойової діяльності партизанів.

Восени 1942 р. на одній із явочних квартир І.Ковальова заарештували. Для його впізнання разом із гестапівцями прибув і зрадник, тобто один із п'яти членів підпільного комітету. Після арешту І.Ковальова і провалу всієї організації в Мінську було схоплено та знищено близько 200 учасників підпілля, а власне самого керівника відправили до місцевої в'язниці, де піддали катуванням. І.Ковальова і членів комітету засудили до розстрілу, про що й повідомила місцева преса⁸⁰. Але насправді страта не відбулася, адже в ніч перед нею І.Ковальову запропонували працювати проти СРСР, і він погодився⁸¹. Відтак його перевели в нормальне приміщення, посилено харчували, катування припинилися.

Незабаром І.Ковальова познайомили з якимсь «полковником гестапо». За його завданням той двічі розробляв план боротьби з партизанським рухом у Білорусії шляхом агітації та пропаганди. І.Ковальов розповідав М.Шестакову, що інші члени підпільного комітету теж залишилися живими, і він бачив їх у Мінську. Таку зустріч представники гестапо організували разом із відділом пропаганди генерал-комісаріату приблизно в лютому 1943 р. Перед присутніми виступив І.Ковальов, котрий повідомив, що саме він очолював партизанський рух у Білорусії. Пояснив, що у пресі було оголошено про його розстріл окупаційною владою, але насправді він живий,

⁷⁶ Там само. – Арк.184.

⁷⁷ Інтернет-відеобрифінг «История Минского антифашистского подполья» [Електронний ресурс]: <http://www.bpc.by/news/671/>

⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.184, 188.

⁷⁹ Там само. – Арк.177.

⁸⁰ Там само. – Арк.178–179.

⁸¹ Там само. – Арк.175, 179.

співпрацює з німцями. Він просив присутніх повідомити цю новину місцевому населенню⁸².

Через деякий час І.Ковальова під охороною на легковій автомашині доставили до Берліна, де він виступав на радіостанції, що підпорядковувалася «Вінета» – структурному підрозділу східного відділу райхсміністерства пропаганди. У радіопередачах колишній підпільник переконував, що він насправді живий і закликав населення Білорусії вести боротьбу проти СРСР. За одну програму йому заплатили 150 марок. Такий підхід І.Ковальову сподобався, і він виступав ще декілька разів. Згодом йому стало відомо, що радянська влада зробила спростування: мовляв, на радіо – підставна особа, адже насправді Івана Ковальова розстріляло гестапо⁸³. Під час підготовки до ефірів у Берліні йому надавала допомогу «російська» молода жінка, місцева мешканка, колишня емігрантка, яка працювала у «Вінета» й добре володіла німецькою мовою⁸⁴.

У березні – квітні 1943 р. колишнього керівника мінського підпілля відвезли на курорт у Зальцбург. Там він мешкав у найкращому готелі, відновлюючи здоров'я, підірване п'ятимісячним перебуванням у тюрмі⁸⁵. Разом із І.Ковальовим перебувала і згадана помічниця з підрозділу «Вінета». У цілому він провів на відпочинку півтора – два місяці (приблизно квітень – травень 1943 р.). За цей час мав нагоду ознайомитись із заможними та зразковими німецькими господарствами.

Після Зальцбурга І.Ковальов повернувся до Берліна й мешкав в одному з італійських готелів у центрі міста⁸⁶. Перш за все йому, як агроному за фахом, запропонували написати пропагандистську брошуру «Про сільське господарство у СРСР (колективне) і про господарство Німеччини (односібне)». Крім того, доручили підготовку кіносценарію російськомовного фільму «Європа власними очима», в якому І.Ковальов гратиме головну роль⁸⁷ разом із прибулими екскурсантами з України. Суть його участі у стрічці зводилася до наступного: колишній радянський підпільник, потрапивши в полон та ознайомившись із життям у Німеччині, а також в інших європейських країнах, «ідеологічно змінюється» та стає на шлях боротьби проти СРСР⁸⁸. Зйомки з І.Ковальовим відбувалися як разом із прибулою групою під час ознайомлювальних прогулянок, так і окремо (у секретному режимі) за межами Берліна.

Згідно зі свідченнями А.Шестакова, до групи екскурсантів І.Ковальов увійшов у червні 1943 р. Приблизно на другий день після їх прибуття з Мінська весь колектив у складі М.Ползунова, В.Гулькевича, Д.Близникова, М.Чижевського, І.Зеленського, В.Кравцова та інших разом із І.Ковальовим офіцер спецслужби, який супроводжував групу ще з Білорусії, познайомив із вищим керівництвом гестапо з кінопропаганди в будівлі на

⁸² Там само. – Арк.187.

⁸³ Там само. – Арк.179.

⁸⁴ Там само. – Арк.188.

⁸⁵ Там само. – Арк.179.

⁸⁶ Там само. – Арк.188.

⁸⁷ Там само. – Арк.179.

⁸⁸ Там само. – Арк.176, 179.

Вільгельмсптрассе⁸⁹. Групу завели до їдальні СД, де зібралися куратори з кінопропаганди офіцери Ноєнкірхен, згаданий вище Екк та ін. Усі були у цивільному одязі. І.Ковальова присутні німці вже знали, тож із ним розмовляли як із давнім приятелем. Проте знайомство функціонерів-пропагандистів із новоприбулими відбувалося вперше. Під час розмови Ноєнкірхен представив екскурсантам колишнього підпільника, по-дружньому поплескавши його по плечу. Потім опитав кожного, цікавлячись, хто він і звідки⁹⁰. Перекладачем при цьому був М.Ползунов. Далі всім пояснили, що спочатку вони оглянуть пам'ятки Берліна у супроводі двох офіцерів гестапо⁹¹.

Після цієї зустрічі всі члени групи впродовж місяця майже щодня вранці з'являлися до будівлі СД, де зустрічалися зі своїми офіцерами супроводу й потім ходили вулицями міста⁹². Так, екскурсанти відвідали музей історії німецької зброї Цейхгауз, палац Вільгельма I, морський музей, театри, кіно, Тіргартен, стадіон, Берлінську радіовежу в районі Шарлоттенбург, побували в Потсдамі, оглянули виставку квітів, приміський парк, ресторан «Траубе», інші архітектурні та історичні пам'ятки. Усіх членів групи під час екскурсій багато фотографували. Кінокамерою їх знімали на міському стадіоні, у передмісті Берліна в парку масового відпочинку, причому розмови озвучувалися⁹³. Окрема екскурсія відбулася на кінофабрику «УФА» («UFA») в передмісті столиці Райху. Тут оглянули музей «німецького Голлівуда» й бутафорне містечко для зйомок. До того ж делегація побувала на авіазаводі, де всім продемонстрували один із виробничих цехів, школу підмайстрів, житлове містечко для іноземних робітників зі «східних територій», у тому числі з України⁹⁴.

М.Ползунов та В.Гулькевич під час тривалого перебування в Берліні мали окремі приватні зустрічі. Зокрема тут мешкав давній знайомий миколаївського бургомістра – монархіст, колишній офіцер-денікінець і білоемігрант В.Натураліс, котрий до революції мав у Миколаєві власний будинок на вул. Мала Морська⁹⁵. Він показав своїм гостям цілу колекцію світлин російського імператора Миколи II та членів дому Романових, у тому числі портрет Володимира Кириловича, якого вважав єдиним законним спадкоємцем престолу. Розповів про наявність у Франції «партії» серед білоемігрантів, котрі називали себе «петровцями» й «володимирівцями»⁹⁶.

Поки вся делегація перебувала в Берліні, тривала активна розробка сюжетної лінії пропагандистського фільму «Європа власними очима». За задумом, головною дійовою особою мав бути І.Ковальов. Крім того, він також брав участь у написанні кіносценарію під наглядом одного професора-німця,

⁸⁹ У колишньому палаці принца Альбрехта за адресою Вільгельмсптрассе, 102 розміщувалася штаб-квартира нацистської служби безпеки (СД). Нині тут працює інформаційно-виставковий центр «Топографія терору».

⁹⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.188.

⁹¹ Там само. – Арк.189.

⁹² Там само. – Арк.179, 189.

⁹³ Там само. – Арк.184.

⁹⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.49 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.75, 78, 159 зв.

⁹⁶ Там само. – Арк.78, 160.

офіцера Екка (сценарист) та ін. Весь процес зйомки стрічки відбувався під загальним керівництвом співробітника гестапо Ноєнкірхена⁹⁷.

У Берліні, тобто ще до від'їзду для участі в кінозйомках в інших містах, екскурсанти бували в гестапо декілька разів. Уперше – після прибуття з Мінська, удруге – днів за десять, утретє – перед від'їздом зі столиці Райху. Під час другого візиту групу познайомили з офіцером Прібом, котрий безпосередньо відповідав за процес зйомки картини. У третій прихід екскурсантам пояснили подальший маршрут, їхні завдання як учасників зйомки кінострічки, а також інструкції щодо одягу та документів. Відповідне вбрання і взуття група отримала в магазині на Ляйпцигерштрассе. Цей процес, а також примірка фільмувалися. Комплект одягу складався з костюма-трійки, сорочки, білизни, шкарпеток, пари черевиків. Зазначені речі отримував офіцер гестапо за допомогою необхідних талонів. Німецькі паспорти на дійсні прізвища екскурсанти одержали в одному з відділень поліції Берліна⁹⁸.

Після завершення всіх приготувань групу залишили декілька осіб. Так, додому з Берліна поїхали С.Ксеншин, А.Іваненко й Н.Пелишок. Двоє перших аргументували необхідність повернутися в Україну участю в польових роботах, а дівчину виключили, мабуть, через молодість і несерйозність, хоч вона й мала бажання продовжувати подорожувати. На прохання Н.Пелишок залишитись у Берліні їй запропонували роботу прислугою в будинку одного з офіцерів гестапо, утім вона відмовилась і заявила, що знайшла місце в одній німецькій баронській родині. Гестапо зрештою не задовольнило її прохання, тому вона разом зі вказаними особами була змушена повернутися до Миколаєва⁹⁹.

24 липня 1943 р.¹⁰⁰ група у складі І.Ковальова, А.Шестакова, М.Ползунова, В.Гулькевича, Д.Близникова, М.Чижевського, В.Кравцова, І.Зеленського вирушила в подорож Німеччиною. Планувалося також відвідати низку міст інших європейських країн¹⁰¹. Весь час їх супроводжував співробітник берлінського СД Клюгарт¹⁰².

У м. Байройт екскурсанти оглянули архітектурні пам'ятки, парки, відвідали будинок і могилу композитора Р.Вагнера, були присутніми у Вагнерівському театрі на постановці опери «Майстри співів із Нюрнберга»¹⁰³. Потім група, окрім В.Гулькевича, якого відкликали до Миколаєва, переїхала у Брауншвайг, де оглянули історико-архітектурні старожитності. На одному із заводів (за 20–30 км від міста), котрий випускав машини-всюдиходи, за участю прибулих проводилася кінозйомка під керівництвом офіцера берлінського гестапо Пріба¹⁰⁴. Тут було продемонстровано басейн,

⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.179.

⁹⁸ Там само. – Арк.189.

⁹⁹ Там само. – Арк.190.

¹⁰⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.159 зв.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.179, 190.

¹⁰² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.159 зв.

¹⁰³ Там само. – Спр.6919. – Арк.50. Ідеться про оперу «Нюрнберзькі майстерзінгери».

¹⁰⁴ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190–191.

де проводилися випробування легкових автомобілів-амфібій. Учасникам екскурсії дозволили взяти в них участь. Відвідали також громадський кри- тий басейн¹⁰⁵.

Після десятиденного перебування у Брауншвайгу екскурсанти на авто- машинах переїхали до Бремена для огляду старовинного собору, міської ар- хітектури, зйомок на березі каналу¹⁰⁶. Звідти помандрували в Люнебурзький степ, де ознайомилися з унікальним місцевим природним ландшафтом і порівнювали його зі степами України. Тут групу зафільмували та сфото- графували біля пам'ятника невідомому поетові, котрий описував цю місце- вість¹⁰⁷. Згодом переїхали до Любека, де оглянули морський порт, парки, палаци, інші пам'ятки. Звідти попрямували у Фленсбург поблизу кордону з Данією¹⁰⁸. У цьому місті пробули близько трьох тижнів, очікуючи на при- їзд І.Ковальова та М.Чижевського, які разом із Прібом проводили окрему кінозйомку в Копенгагені. Після їх повернення група вирушила в напрямку р. Райн до м. Бінген, а потім – м. Санкт-Гоар, де брали участь у кінозйомках старовинного німецького «палацу»¹⁰⁹ та школи¹¹⁰. У Фленсбургу екскурсантів полишив М.Ползунов, якого телеграмою відкликав до Миколаєва секретар міської управи Буюклі¹¹¹. За маршрутом Берлін – Львів – Знам'янка – Мико- лаїв він повернувся додому 15–20 серпня 1943 р.¹¹²

Із Санкт-Гоара члени групи переїхали до Мюнхена, де близько трьох тижнів відвідували і знімали художню виставку. Звідти потягом вирушили у Зонтгофен на півдні Німеччини, де фотографували вершини Альпійських гір. Відтак подалися до австрійського Лінца. Тут розділилися: М.Чижевський, Д.Близников, В.Кравцов у супроводі Пріба поїхали у Відень, а професор І.Зеленський, А.Шестаков і І.Ковальов із невідомим офіцером гестапо й кі- нооператором вирушили в Париж, де за їхньої участі відбувалася кінозйом- ка Ейфелевої вежі, Лувра, Триумфальної арки. Через два тижні вони опи- нилися у Брюсселі, де впродовж семи днів фотографувалися у центральній частині міста, зокрема біля фонтана. Після цього А.Шестаков, І.Ковальов, І.Зеленський, німець-кінооператор та офіцер супроводу повернулися до Берліна, куди прибули у жовтні 1943 р. Інша частина групи (В.Кравцов, Д.Близников, М.Чижевський і Пріб) приїхала з Відня днів за десять. Усіх розмістили в гуртожитку на Кроненштрассе¹¹³. Близько місяця вони відпо- чивали та очікували вказівок щодо подальшої роботи. У цей час офіцер СД, який супроводжував групу в екскурсіях, забезпечував усіх грошима та про- дуктовими картками.

¹⁰⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.50 зв.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190.

¹⁰⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.50 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк.51.

¹⁰⁹ Очевидно, замок Райнфельс.

¹¹⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190–191.

¹¹¹ Там само. – Арк.208.

¹¹² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.51 зв.

¹¹³ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.191.

16–17 листопада 1943 р. в результаті бомбардувань Берліна союзницькою авіацією було зруйновано будівлю гестапо. Через це групу вивезли у с. Беркенбрюк поблизу м. Фюрстенвальде, де перебували до кінця грудня. Тут І.Ковальов, професор І.Зеленський, В.Кравцов і А.Шестаков брали участь у додаткових зйомках фільму «Європа власними очима» – бутафорних постановочних сценах із життя Іспанії. Процесом керували німці – офіцер Ноєнкірхен, професор і кінооператор.

Після завершення зйомок у с. Беркенбрюк Д.Близников наприкінці грудня 1943 р. виїхав у Берлін до дружини, яка евакуювалася з Криму та мешкала в одному з готелів міста на Міттельштрассе¹¹⁴. Після припинення співпраці зі структурним підрозділом східного відділу райхсміністерства пропаганди «Вінета» його перевели на посаду помічника «табірного фюрера» на одному із військових заводів у Лінці¹¹⁵. М.Чижевський помандрував до м. Галле, де з часів більшовицької окупації України мешкав його брат¹¹⁶ – професор одного з німецьких університетів¹¹⁷. Згодом М.Чижевського направили працювати шефом з управління цивільними робітничими таборами Відня й округи¹¹⁸. Його відділ обслуговував «східних працівників»¹¹⁹.

Професор І.Зеленський виїхав у Тернопіль до своєї родини, яка евакуювалася сюди з Дніпропетровська¹²⁰. Через деякий час він перебрався до Кенігсберга¹²¹. В.Кравцова викликали в Берлін, де його заарештувало гестапо. Пізніше через біржу праці відправили на один із паровозобудівних заводів у передмісті столиці Райху. Жив і мешкав він у «російському» трудовому таборі¹²². А.Шестаков та І.Ковальов повернулися з Беркенбрюка до Берліна. Їх поселили в готелі на Міттельштрассе¹²³, де вони мешкали з кінця грудня 1943 р. до кінця березня – початку квітня наступного року¹²⁴ та продовжували працювати на підрозділ «Вінета»¹²⁵.

Упродовж січня – березня 1944 р. на кінофабриці «Тобіс» у Берліні за участю А.Шестакова відбувався запис епізоду оглядин екскурсантами шкільних занять, а також повтор озвучування їхньої зустрічі з І.Ковальовим. У цих зйомках та озвучуванні було задіяно Д.Близникова й М.Чижевського, котрих викликали, відповідно, із Лінца та Відня¹²⁶. І.Ковальова продовжували фільмувати одного у закритому режимі десь за Берліном, куди його спеціально відвозили¹²⁷. Сюжетна лінія цього фрагменту полягала в тому, що, заарештованого під бородатого партизана, гестапівці схопили його десь в очереті

¹¹⁴ Там само. – Арк.180, 192.

¹¹⁵ Там само. – Арк.194.

¹¹⁶ Імовірно, Д.Чижевський.

¹¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.180, 192.

¹¹⁸ Там само. – Арк.194.

¹¹⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.162.

¹²⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.192.

¹²¹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.162.

¹²² ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.192–193.

¹²³ Там само. – Арк.181.

¹²⁴ Там само. – Арк.193.

¹²⁵ Там само. – Арк.181.

¹²⁶ Там само. – Арк.194.

¹²⁷ Там само. – Арк.181.

та привезли на човні. Згодом, побачивши «Європу власними очима», він став прихильником нацистів¹²⁸. Крім того, І.Ковальову дали завдання підготувати власну біографію для поширення її як пропагандистського матеріалу на окупованих радянських територіях. Цей текст також планувалося перекласти європейськими мовами. Окремі його публікації мали висвітлювати «єврейське питання», становище робітників, селян у СРСР та в Німеччині. І.Ковальов виконав завдання, але книжки так і не було надруковано, адже нацистська Німеччина зазнала поразки у війні¹²⁹.

А.Шестаков, також працюючи у «Вінеті», не випадково залишався поряд із І.Ковальовим, позаяк офіцер гестапо Пріб наказав йому стежити за ним. У лютому 1944 р. А.Шестаков був офіційно завербований Прібом і Вольфом для такої роботи. Упродовж двох із половиною місяців він наглядав за І.Ковальовим, а також виконував доручення гестапо з вербовки агентів у робітничих таборах «східних працівників», розташованих у передмісті Берліна, здійснював пошук убивць німецького табір-фюрера серед персоналу однієї зі столичних фабрик¹³⁰.

На початку 1944 р. в Берліні при відділі «Вінета» концентрувалася значна кількість представників мистецтва, евакуйованих зі східних територій. Здебільшого вони мешкали в гуртожитку на Інваліденштрассе, 36/37¹³¹, а найцінніші – у готелі на Міттельштрассе¹³². Художніми постановками «Вінети» керувала колишня прима-балерина Київського оперного театру Біракса. За її ініціативи на посаду художника-моменталіста було залучено Галину Бойко (до війни – чемпіонка УРСР зі стрільби, архітектор за спеціальністю)¹³³. Серед митців опинилася також артистка Київської оперети Ольга Аркадацька¹³⁴, значна кількість акторів із Кривого Рогу, театральних закладів інших міст¹³⁵.

Відомо, що працівники «Вінети» мали доволі широкий спектр пропагандистських завдань, одне з яких полягало в культурному обслуговуванні «остарбайтерів» у робітничих таборах, а також радянських військовополонених на території Третього Райху з метою їх агітації до вступу в колабораціоністські підрозділи¹³⁶. Наприклад, згадані артисти брали участь у великому гастрольному турне по Західній Німеччині, яке тривало близько двох із половиною місяців. Під час поїздки митці відвідали Франкфурт-на-Майні, Дюссельдорф, Дуйсбург¹³⁷, де виступили з постановкою «Зелений папуга». Згодом їздили у Відень¹³⁸.

¹²⁸ Там само. – Арк.180, 194.

¹²⁹ Там само. – Арк.176, 180.

¹³⁰ Там само. – Арк.197–198.

¹³¹ Там само. – Арк.193, 201.

¹³² Там само. – Арк.205.

¹³³ Там само. – Арк.201.

¹³⁴ Там само. – Арк.205.

¹³⁵ Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах / В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. – Кривий Ріг, 2018. – С.278.

¹³⁶ Там само. – С.279–280.

¹³⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.201, 204.

¹³⁸ Там само. – Арк.205.

Оскільки І.Ковальов перебував у близьких стосунках з актрисою О.Аркадацькою, а А.Шестаков – зі згаданою Г.Бойко, десь у середині лютого – березня 1944 р. вони отримали дозвіл від офіцера гестапо Ноенкірхена відвідати своїх «знайомих» у Дуйсбургу, де артисти перебували на гастролях. Поїздка І.Ковальова й А.Шестакова тривала п'ять днів, після чого вони повернулися в Берлін¹³⁹.

По завершенні пропагандистських заходів І.Ковальова у квітні 1944 р. вивезли у східному напрямку до якогось містечка на відстані 150–200 км від Берліна¹⁴⁰. Подальша його доля невідома.

Після виконання своїх функцій частину співробітників «Вінети» почали звільняти та відправляти через берлінську біржу праці на різні заводи й фабрики простими робітниками «зі Сходу»¹⁴¹. Наприклад, Г.Бойко зі своїми батьками, а також О.Аркадацька з матір'ю отримали направлення в м. Вольфен на фабрику кіноплівки «Агфа» («Agfa»), де й мешкали в робітничому таборі №5¹⁴².

Після завершення роботи зі створення пропагандистських матеріалів та втрати зв'язку з І.Ковальовим офіцери гестапо у кінці квітня 1944 р. наказали А.Шестакову через біржу праці впродовж доби влаштуватися на роботу на один із заводів. Проте він пішов не на біржу, а у «Вінету» на Інваліденштрассе, 36/37 та одержав там направлення на згадану фабрику «Агфа», де працював креслярем аж до квітня 1945 р.¹⁴³ Перебуваючи у Вольфені він одружився з Г.Бойко¹⁴⁴, котра народила йому дитину. Маючи на руках немовля, вона вже не працювала, а жила з чоловіком у робітничому таборі №5. Подружжя трималося разом до 15 серпня 1945 р. У процесі репатріації Г.Бойко розлучилася з А.Шестаковим у м. Ельзас, звідки вона вирушила до України, а він – на Крим. У повоєнний період Г.Бойко мешкала в Тетереві Київської області, де працювала інженером-будівельником ліспромгоспу. Певний час вони листувалися¹⁴⁵.

Інформації про те, коли, де, ким та як у подальшому використовувалися створені впродовж піврічного вояжу вказаної групи кіно- й фотоматеріали, віднайти не вдалося. Проте відомо, що колишні екскурсанти в різний час особисто отримували відзняті фотографії в мініатюрному вигляді¹⁴⁶.

Таким чином, можемо зробити висновок, що нацистське керівництво покладало значні надії на ідеологічну обробку та використання пропагандистів із середовища лояльних до Німеччини примусових працівників, радянських військовополонених та службовців окупаційних адміністрацій. Про це свідчать чималі зусилля й ресурси для створення спеціальних таборів із підготовки необхідних кадрів, проведення екскурсій в європейські міста

¹³⁹ Там само. – Арк.204.

¹⁴⁰ Там само. – Арк.205.

¹⁴¹ Там само. – Арк.181–182.

¹⁴² Там само. – Арк.200, 207.

¹⁴³ Там само. – Арк.181–182.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.200.

¹⁴⁵ Там само. – Арк.201.

¹⁴⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.53.

для ретельно відібраних кандидатів, розробка масштабних маніпуляцій під контролем спецслужб Третього Райху із залученням мешканців окупованої України. Як результат – використання отриманих таким чином «робочих матеріалів», організація виступів навчених агітаторів перед населенням як під час вербувальних кампаній із набору робочої сили, так і задля пропаганди «нового порядку».

Аналіз особового складу «агентів впливу» свідчить, що їх підбирали дуже ретельно. Більшість із них мали повну середню або й вищу освіту, за фахом були педагогами, журналістами, лікарями, юристами, інженерами, агрономами, бібліотекарями тощо. За політичними переконаннями це переважно антирадянськи налаштовані особи, причому одні тяжіли до російського монархізму, інші – стояли на проукраїнських самостійницьких позиціях. Дехто був прихильним до окупаційної влади з суто меркантильних міркувань, а чимало людей ставали просто заручниками ситуації.

Одночасно з масовим використанням кіно- та радіопропаганди, поширенням періодичної преси виступи агітаторів перед своїми земляками з окупованих територій України підсилювали інформаційний вплив на населення, оскільки люди бачили не просто фотографії чи кінострічки з якимись невідомими їм особами, а мали можливість живого спілкування.

Про досягнення певного ефекту від усної агітації шляхом використання підготовлених кадрів під час вербувальних кампаній можна говорити лише впродовж 1942 – початку 1943 рр., оскільки згодом уже переважала примусова депортація населення, відверте «полювання за черепами», а з осені 1943 р. відбувалася загальна підготовка до відступу німецьких військ, поступова евакуація органів влади. У своїх виступах пропагандисти значно прикрашали умови життя і праці більшості «остарбайтерів» з України, приховували реалії повсякдення рабів Третього Райху. Окремий акцент робився на роз'яснювальній роботі серед тих, хто вже перебував у збірних пунктах для відправки на «будівництво нової Європи». Деякі пропагандисти використовували можливість вишколу у відповідних таборах лише з метою повернення додому, тож після прибуття за місцем призначення не проводили жодної роботи.

Певних працівників відділів пропаганди генерал-комісаріатів після відступу окупаційних військ з України продовжували використовувати як офіційних співробітників у центральному апараті підрозділу «Вінета» в Берліні для ведення агітації в таборах військовополонених і серед «остарбайтерів» на військових заводах Третього Райху. Після того, як потреба в їхніх послугах відпадала, їх через біржі праці направляли на посади начальників або заступників у табори для «східних працівників», перекладачами, рядовими робітниками й навіть агентами гестапо.

У перспективі необхідно поглиблювати дослідження в даному напрямі, важливо виявляти регіональну специфіку, масштаби залучення населення вказаних категорій до створення й розповсюдження усної та наочної пропаганди, її вплив на поширення колабораціонізму тощо.

REFERENCES

1. Bogunov, S. (2008). Sovetskie voennoplennye i propagandistskaya deyatelnost Imperskogo ministerstva po delam okkupirovannykh vostochnykh oblastej. Abstracts of Papers 2006: *Viiskovy polon ta internuvannia. 1939–1956. Pohliad cherez 60 rokiiv.* (pp.96–104). Kyiv. [in Russian].
2. Cherniavskiy, V. (2010). Okupatsiina periodyka yak instrument verbuvalnoi kampanii po naboru robochoi syly dlia Tretoho reikhu na Pivdni Ukrainy v 1942–1943 rokakh. Abstracts of papers 2010: *VIII Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia "Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia"*. (pp.21–24). Mykolaiv. [in Ukrainian].
3. Chuev, S.G. (2003). *Spetssluzhby Tretogo Rejkha. Kniga II.* Sankt-Peterburg; Moskva. [in Russian].
4. Drevnyak, B. (2019). *Kinematograf Tretogo rejkh.* Moskva. [in Russian].
5. Halchak, S.D. (2003). "Skhidni robitnyky" z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. Vynnytsia. [in Ukrainian].
6. Handrabura, N.Ya. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsystskoj ekspluatatsii naseleння Ukrainy (1941–1944 rr.). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 38, 338–342. [in Ukrainian].
7. Stetskevych, V.V. (Ed.). (2018). *Kryvyi Rih: Pamiat mista 1941–1945 rr. u dokumentakh i materialakh.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
8. Lakhno, V. (2013, July 5). Ahitatsiia dobrovoltsiv na roboty do Tretoho reikhu: realii Poltavshchyny. *Historians*. Retrieved April 20, 2019 from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/761-vita-lakhno-ahitatsiya-dobrovoltsiv-na-roboty-do-tretoho-reykhu-realiyi-poltavshchyny> [in Ukrainian].
9. Maievskiy, O. (2015). Plakatne mystetstvo v propahandystsko-ahitatsiinykh kampaniakh iz zaluchennia trudovykh resursiv Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 223–242. [in Ukrainian].
10. Maievskiy, O. (2018). *Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mykhailiuk, M. (2008). Ahitatsiino-propahandystska pidtrymka zakhodiv nimetskoj okupatsiinoi vlady z verbuvannia robitnykiv do Reikhu. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st.*, 11, 139–147. [in Ukrainian].
12. Okorokov, A. (2007). *Osobyj front. Nemetskaya propaganda na Vostochnom fronte v gody Vtoroj mirovoj vojny.* Moskva. [in Russian].
13. Petrov, Y. (2016). "I dukh Lenina ischez s ochen strannym zvukom": uchrezhdenie "Vineta" i natsystskaia radiopropaganda protiv SSSR. *Neprikosnovennyj zapas*, 4(108). Retrieved March 14, 2019 from: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4> [in Russian].
14. Rods, E. (2008). *Propaganda. Plakaty, karikatury i kinofilmy Vtoroj mirovoj vojny 1939–1945.* Moskva. [in Russian].
15. Tishyn, O.V. (2015). Ahitatsiino-propahandystska diialnist nimetskoj okupatsiinoi administratsii na terytorii Pivdenno-Skhidnykh oblastei Ukrainy. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 42, 137–143. [in Ukrainian].
16. Tytarenko, D. (2005). Zvity batalionu propahandy U yak dzherelo z pytannia pro vplyv natsystskoj propahandy na naseleння okupovanoi Ukrainy. Abstracts of papers 2005: *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii.* (pp.165–171). Kyiv. [in Ukrainian].

ANATOLIY POGORIELOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Postdoctoral Student of the Department of History and Archeology,
Mykolaiv V.Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), pogorielov81@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

RECRUITMENT OF THE AGITATORS AND THEIR USE BY THE NAZI OCCUPATION AUTHORITIES IN ORAL AND CINEMA-PHOTO PROPAGANDA (1942–1944)

Abstract. *The purpose of the research* is to reveal the process of recruiting propagandists from the environment of forced laborers, Soviet prisoners of war, staffers of the occupation administration and, in some cases, special ideological training, and attempts to use them by the Nazi authorities through oral agitation among the population, to create the necessary propagandist photo and cinema content with their help. **The research methodology** is based on the principles of historicism, science, anthropocentrism. The methods of historiographic analysis, as well as historical-genetic and problem-chronological methods have been used to cover the problem. **Scientific novelty.** On the basis of unpublished documents of the sectoral archive of the Security Service of Ukraine and reports of the occupation press, the recruitment, preparation and effectiveness of the use of agitators in oral propaganda during recruitment campaigns of the labor force for Third Reich have been analyzed. For the first time, the course of organization of excursions and excursions themselves (as a form of propaganda) for the population from Ukraine to “Hitler Europe” during 1943 have been described in detail, the participants of such trips have been identified and briefly described. The purpose and mechanism of preparation of propaganda photo and cinema materials by the Third Reich special services, contribution to their creation of direct participants from the Mykolaiv oblast and other occupied regions of the USSR during 1943–1944 are revealed. The photo of M.Polzunov, the burgomaster of Mykolaiv, the head of a special delegation of excursionists, has been introduced into the scientific use. **Conclusions.** The Nazi leadership had far-reaching intentions as for the ideological indoctrination and the use of propagandists from among the loyal ones to the “new liberators” of the studied population categories. This is evidenced by the considerable efforts and resources for the creation of special camps for the training of agitators, excursions for carefully selected participants from the part of the USSR occupied by European cities and the development of extensive manipulations for their participation in the creation of photo and cinema content under the control of the Third Reich special services. Such propagandist events had some impact on a portion of the population during recruitment campaigns aimed at getting labor force to Germany during 1942 – early 1943, and they affected the loyalty of individual residents to the occupation administration. They were aimed at the long term perspective on the condition of military operations continuation, but the expulsion of Nazi invaders from Ukraine and the surrender of Germany in World War II made it impossible to fully implement such plans.

Keywords: *Third Reich, Mykolaiv oblast, oral agitation, cinema-photo propaganda, forced laborers, prisoners of war.*